

Saimaan ammattikorkeakoulu
Kuvataide Imatra
Kuvataiteen koulutusohjelma

Taru Juvakka

Kauneutta varjoista: kuvia elämänmittaisesta surusta

Opinnäytetyö 2018

Tiivistelmä

Taru Juvakka

Kauneutta varjoista: kuvia elämänmittaisesta surusta, 25 sivua

Saimaan ammattikorkeakoulu

Kuvataide Imatra

Kuvataiteen koulutusohjelma

Opinnäytetyö 2018

Ohjaajat: koulutuspäällikkö Eija Mustonen, kuvataiteilija Tuomas Ollikainen, kourataiteilija MFA Tarja Tuupainen

Tämän opinnäytetyön tarkoituksena oli tutkia wabi-estetiikkaan perustuvaa surun kokemuksen kuvaamista sekatekniikan keinoin. Wabi-estetiikassa korostuvat ilmaisun yksinkertaisuus, hienovaraisuus, herkkyys ja harkittu keskeneräisyys. Surua on tässä yhteydessä lähestytty pitkäkestoisena ja elämänmittaisena, alati muuttavana kokemuksena. Siitä ei tarvitse toipua, mutta siihen voi muodostua uudenlainen, kiitollisuuden sävyinen suhde.

Wabi-estetiikan perustalta on valittu materiaaleiksi pohjustamaton koivuvaneri, vesivärit ja lyijykynät. Teokset on viimeistely mehiläisvahapinnoitteella. Työskentelyprosessi on ollut hidasta, aihetta ja materiaalia kuulostelevaa. Kuva-aiheiksi on valittu vaikutelmia luonnosta: puiden oksia ja osia maisemista.

Valmiissa teoksissa värimaailman ja kuva-aiheiden harkittu niukkuus korostavat aiheen tunnelmaa. Wabi-estetiikan suuntaisesti on pyritty pitäytymään keskeneräisyyden tunnussa, koivuvanerin pinta on saanut jäädä tärkeää osaan valmiissa teoksissa.

Asiasanat: kuvataide, suru, sekatekniikka, wabi

Abstract

Taru Juvakka

The Beauty of the Shadows: Pictures of a Life-Long Sorrow, 25 Pages

Saimaa University of Applied Sciences

Faculty of Art/Imatra

Degree Programme in Fine Arts

Bachelor's Thesis 2018

Instructors: Ms Eija Mustonen, Degree Programme Manager, Mr Tuomas Olikainen

The purpose of this work was to study the experience of sorrow, based on the Japanese wabi aesthetic. Wabi means originally, as a Japanese concept, frustration, poverty or lacking things. As an aesthetic term it enhances simple, imperfect and tranquil, austere beauty. The experience of sorrow has been defined here as something that is both life-long and constantly evolving and changing.

Based on wabi aesthetic the materials used here were birch ply wood, water colors and pencils. Beeswax was used as the finishing material of these art works. Wabi aesthetic is based on zen philosophy. Thus, the process of drawing and painting was meditative and slow. The objects of these art works were from nature: branches and parts of a landscape.

The colours of the art works are very subtle and scarce. Simplicity and imperfection are enhanced in wabi, as is in these art works, too. The raw, empty ply wood is an important element in these art works.

Keywords: fine arts, sorrow, mixed media, wabi aesthetic

Sisällys

1	Johdanto.....	5
2	Varjojen ylistys: teoksien filosofiset ja teoreettiset lähtökohdat	
2.1	Näkökulma japanilaiseen estetiikkaan	6
2.2	Suru elämänmittaisena varjona.....	8
2.3	Taidehistorialliset vaikutteet: Kawase Hasui ja Inari Krohn	11
2.4	Teoksien tausta-ajattelun yhteenveto.....	13
3	Teoksien toteutusprosessi	
3.1	Mietiskelevä työtapa.....	14
3.2	Materiaalivalinnat.....	16
3.3	Teoksien kuvaus.....	16
4	Pohdinta: tyyneyttä ja minimalismia surun varjoissa.....	20
5	Kuvat.....	24
	Lähteet.....	25

1 Johdanto

Olen aina ollut viehättynyt talven väreistä: runsaista ja sävykkäistä sinisistä, lukuista harmaan eri asteista sekä lumenvalkoisesta, joka itsessään piilottaa monia muita värejä itseensä. Varhaisista lapsuuden ja nuoruuden rajoille sijoittuvista vuosista asti muistan kokeneeni syvää iloa ja tyydytystä vuoden kulun kääntymisestä kohti syksyä ja pimeneviä iltoja. Niissä alkoi varjojen vuodenaika; varjojen, joihin voisin itse piiloutua ja joista voisin löytää erityisen valon, erityisen sinisten ja harmaiden kauneuden.

Myöhemmin olen havainnut, että viehtymykseni juuri näihin seikkoihin kietoutuu oleellisesti toiseen, minulle merkitykselliseen kokemuksen laatuun. Toisen ammattini eli psykoterapeutin työni myötä olen saanut tutustua myös itseeni syvästi. Introverttina ja erityisherkkänä ihmisenä en juurikaan kestä melua, ihmisjoukkoja, aikapaineita tai mitään, minkä intensiteetti on kovin voimakasta tai liian pitkäkestoista. Taiteilijana tämä tarkoittaa minulle hienovaraisen tunteiden ilmaisemisen keskeistä asemaa ja merkitystä työskentelyssäni.

Hienovaraisilla tunteilla tarkoitan tässä työssä erityisesti surun, kivun ja kärsimyksen kokemuksia. Nämä muodostavat sen varjon, jota vasten hienovarainen valo asettuu. Haluan kuvata sellaista olemassaolon tapaa, sellaista ihmisenä olemisen muotoa, johon erottamattomasti sisältyy hienovarainen surun varjo. Tämä ei tarkoita jatkuvaa kärsimyksessä pysymistä tai vatvomista. Se on olemassaoloa, jossa hyväksytään varjon tärkeä merkitys osana elämää. Varjon värisävyihin sisältyvät myös rauha, mielenrentyys ja tyyni ilo.

Pitkäaikaisen, elämänmittaiseksi muodostuvan surun kokemus ja sen kanssa elämisen opettelu on minulle myös henkilökohtaisesti tuttua. Teokseni eivät edusta henkilökohtaista terapiaa, mutta käytän niissä omia kokemuksiani kaiku-pohjana sille, mikä on meille inhimillisesti yhteistä. Kukaan ei tule elämänsä aikana säästymään tutustumiselta surun ulottuvuuksiin. Taide voi auttaa meitä jakamaan näitä yhteisiä, syviä emotionaalisia sävyjä. Oman taitelijaidentiteettini tunnistan nimenomaan tunteiden ilmaisemisen alueella liikkuvaksi sellaisella tavalla, että se tavoittaisi jotakin yleisinhimillisistä kokemuksistamme, jotka yhdistävät meitä ihmisinä.

Työn filosofiset ja teoreettiset lähtökohdat kumpuavat japanilaisesta estetiikasta, erityisesti sen zen-filosofisista piirteistä. Kuvaan näitä lähtökohtia omassa erillisessä luvussa ja kytken ne ajatukseen hienovaraisista tunteista.

Teoksien käytännön toteutuksessa olen pyrkinyt olemaan uskollinen edellä mainituille filosofisille lähtökohdille. Valitsemani materiaali eli vaneri on teoksieni luonne huomioiden mahdollisimman luonnollinen, arkinen ja vaatimaton. Kuva-aiheet ovat mahdollisimman yksinkertaisia ”maisemakuvia”: yksittäiset oksat edustavat kokonaista maailmaa ulkona luonnossa. Samalla ne edustavat myös suuntaa sisäänpäin, sisäiseen maailmaan. Pääosassa ovat kuitenkin kuva-aiheiden ja niiden eriasteisten varjojen vuoropuhelu, joiden kautta tämän yksinkertaisen maailman hienovaraisuus pääsee esille. Hienovaraiset tunteet ilmenevät vanerin pinnan kuvioinneissa, piirroksissa ja niiden varjoissa sekä niukoissa värisävyissä teoksien pinnoilla.

Työni rakenne noudattelee hermeneuttiseen filosofiaan perustuvaa kirjoittamisen tapaa, jossa kuvataan kirjoittajan filosofiset ja teoreettiset, mutta myös henkilökohtaiset yhteydet käsiteltävään aiheeseen: puhutaan esiymmärryksestä. Pidän tätä lähestymistapaa myös taiteesta kirjoitettaessa varsin soveltuvana ja asianmukaisena näkökulmana, sillä se avaa lukijalle ja teoksien katsojalle, kokijalle uudenlaisen mahdollisuuden vuoropuheluun myös teoksien kanssa. ”Näin tekijä tästä ajatteli, näin minä katsojana puolestani tämän tunnen ja koen.”

2 Varjojen ylistys: teoksien filosofiset ja teoreettiset lähtökohdat

2.1 Näkökulma japanilaiseen estetiikkaan

Junichiro Tanizaki julkaisi vuonna 1933 Inei raisan-nimisen teoksen, josta on tullut yksi japanilaista estetiikkaa käsittelevistä klassikoista. Hän tarkastelee teoksessaan tuolloisen japanilaisen arjen hienovaraisia ja arkisia ilmiöitä. Erityisen kiehtovaa teoksessa on sen näkökulma rakentamis- ja valaisemistavoista johtuneeseen valon niukkuuteen sisätiloissa. Tämä käytännöllinen asia saa Tanizakin teoksessa filosofisia ulottuvuuksia:

[...] luomme kauneutta varjoista, joiden olemme antaneet syntyä siinänsä merkityksettömiin paikkoihin. [...] Sellainen on meidän ajattelutapamme – asia itsessään ei ole kaunis, vaan sitä ovat varjojen kuviot, valohämy, jonka asiat luovat toisiaan vasten. (Tanizaki 1933/2012, 57.)

Zen-filosofiassa on yhtenä keskeisenä teemana väistämättömien asioiden hyväksyminen, ja tämä näkyy myös Tanizakin (1933/2012, 59) teoksessa:

[...] yritämme olla tyytyväisiä riippumatta siitä, millaisessa ympäristössä kulloinkin olemme, pyrimme ottamaan asiat sellaisina kuin ne ovat. Niinpä pimeys ei aiheuta meille tyytymättömyyttä, vaan suhtaudumme siihen väistämättömyytenä. Jos valoa on vähän, niin sitten valoa on vähän; me syvennymme pimeyteen ja löydämme sen oman erityisen kauneuden.

Japanilaiselle estetiikalle onkin tyypillistä juuri tämä herkistynyt kyky nähdä kauneutta arjessa. Tämä näkyy esteettisen termistön hienostuneisuudessa, joka nostaa esille arkisten piirteiden merkityksen. ”Wabi” on termi, joka on tullut tunnetuksi sanaparissa wabi-sabi. Alun perin se merkitsi köyhää tai surumielistä, kunnes se myöhemmin muuttui esteettistä arvostusta ilmaisevaksi käsitteeksi: arkisesta ja vaatimattomasta oli tullut japanilaisessa estetiikassa tärkeä näkökulma. (Eväsoja 2008, 23 - 31) Tässä yhteydessä käytän termiä wabi-estetiikka, koska ymmärrän sen oleva lähimpänä käsitteen alkuperäistä käyttöä japanilaisessa estetiikassa (ks. esim. Koshiro 1995).

Pelkkä esineen karu tai yksinkertainen ulkoinen olemus ei kuitenkaan ole itseisarvo, vaan oleellista on sen myötä ilmaistavissa oleva henkinen ulottuvuus, zen-filosofinen perusta. Kaikki olemassa oleva pitää sisällään oman katoavaisuutensa ja väliaikaisuutensa; pysyvyys on harha. Ulkonaisesti niukalla ja yksinkertaisella muotokielellä voidaan wabi-estetiikassa ilmaista syvää ja laajaa sisäistä näkemystä. Kuluvat, arkiset ja epätäydelliset materiaalit voivat ilmaista väistämättömyyden hyväksyntää: elämä ja olemassaolo ovat alati muuttuvia, dynaamisia prosesseja. (Koren 2008, 46 – 52; Eväsoja 2011; Koren 2015, 10 – 11 Garcia & Miralles 2016, 166 – 168.) Wabi-estetiikkaan perustuva ilmaisu on tiivistä, niukkaa, ja sisäänpäin kääntynyttä. Se kutsuu katsomaan läheltä, muodostamaan suhteen katsottavaan, hävittää eroa katsojan ja katsottavan esineen väliltä (Koren 2008, 67). Se merkitsee myös hyväksyvää mielentilaa, ja tunnelmaltaan se on ulkoisesti vaatimatonta, hiljaista ja samalla karuudestaan tai niukkuudestaan huolimatta hienostunutta (Eväsoja 2018, 173-175). Wabi-estetiikan voisi tiivistää

ajatukseksi kauneudesta, jolle on ominaista yksinkertaisuus, mahtaimattomuus, epätäydellisyys, rauhallisuus ja jopa ankaruus (Koshiro 1995). Eväsoja (2018, 102) huomauttaa kuitenkin, että vallalla on sitkeä luulo siitä, että mikä tahansa kulunut tai karu olisi esteettisesti arvostettua. Aito wabi-estetiikka perustuu harmoniaan ja taitavuuteen, jossa mitään ei ole liikaa tai liian vähän.

”Wabin” ohella muita tärkeitä esteettisiä termejä ovat ”hie” (viileä), ”kare” (lakastunut) ja ”yase” (nahistunut). Lakastunut on näistä esteettisesti arvostetumpi kuin viileä, ja nahistuneen kauneus edustaa korkeinta esteettistä tasoa. (Eväsoja 2008, 23-31; Eväsoja 2018, 113 - 114) Kuluneen esteettinen arvostus on aikanaan ilmentynyt arjessa esimerkiksi siten, että hopeaesineitä ei kiillotettu, sillä metallin pintaan kertynyt patina oli arvostettu elementti (Tanizaki 1933/2012, 58 - 59).

Aiheena suru sopii yhteen japanilaisen esteettisen käsityksen kanssa. Suru eletään jokapäiväisessä arjessa monin eri tavoin, sitä ei voi jättää ulko-oven taakse tai juosta karkuun. Suru elää surevan jokaisessa hetkessä päivästä toiseen muuntuen, eläen ja kertyen muistoihin ja kokemuksiin, kuten patina hopeaesineen pintaan.

2.2 Suru elämänmittaisena varjona

Ensisilmäyksellä ajatus surusta elämänmittaisena matkaseuralaisena saattaa tuntua raskaalta taakalta. Naomi Shahib Nyen (1995) kuvaa surua ja sen yhteyttä lempeyteen hienostuneella tavalla runossaan ”Kindness” (Germer C.K. 2010, 185):

Ennen kuin opit, että lempeys on sisälläsi syvimmällä,

sinun on opittava, että suru on siellä myös.

Sinun on herättävä surun kanssa.

Sinun on puhuttava sille, kunnes äänesi

saa kiinni kaikkien surujen langasta

ja huomaat kankaan suuruuden.

Sen jälkeen vain lempeydessä on mieltä,

*vain lempeys solmii kengännauhasi
ja lähettää sinut päivänvaloon postittamaan kirjeitä ja ostamaan
leipää,
vain lempeys nostaa päätään
maailman väkijoukosta sanoakseen:
minä olen se, jota sinä olet etsinyt,
ja seuraa sinua kaikkialle
kuin varjo tai ystävä.*

Ajoittaisesta raskaudestaan huolimatta suru saattaakin avata silmät elämän piennille, hienovaraisille kokemuksille, jotka saattaisivat muuten jäädä sivuun ja huomaamatta.

Surututkija Mari Pulkkinen (2017, 54 - 59) ottaa kantaa väitöskirjassaan siihen, miten yleensä suruun on tieteessä ja esimerkiksi hoitoalan ammateissa suhtauduttu. Sitä on muun muassa pidetty kokemuksen tilana, josta on tärkeää päästä eteenpäin, toipua. Joissain surua käsittelevissä teorioissa on kuvattu surun kokemusta vaiheittain etenevänä prosessina, jonka myötä löytyy uusi suhde menetykseen. Pulkkinen pohtii näitä kriittisesti ja asettaa eteemme kysymyksen: voisiko suru olla myös elämänmittainen ja elämään hyväksytysti kuuluva osa, josta ei olisikaan tarpeen täysin "toipua"?

Tunteiden psykologiassa suru sijoitetaan yhdeksi perustunteista. Tunteet ovat sekä ihmisten ja eläinten toiminnanohjauksen kannalta tärkeitä, ne auttavat reagoimaan uhkaaviin tilanteisiin (esimerkiksi pelästymisen) ja sopeutumaan menetyksiin (suru). Tunteet saavat aikaan muutoksia kehossa, käyttäytymisessä ja ajattelussa. Surun tunne tekee ihmisestä vähemmän aktiivisen sekä ajattelun että toiminnan tasolla; samalla se herättää muissa empaattisia vastareaktioita kuten avuliaisuutta. (Nummenmaa 2010, 16-17, 35.) Suru on siis periaatteessa asiaan kuuluva reaktio menetykseen. Haasteeksi tai jopa ongelmaksi se alkaa muodostua silloin, jos se kuormittaa tai kaventaa elämää kohtuuttomasti. Tällöin riskinä

voi olla masennukseen sairastuminen. Ihminen jää ikään kuin kiinni menetykseensä ja juuttuu pohtimaan esimerkiksi sitä, mitä olisi pitänyt tehdä toisin, ettei menetystä olisi tapahtunut. (Isometsä 2007; Nummenmaa 2010, 34.)

Suru voi olla myös merkityksellinen osa ihmisen elämän tarinaa. Pulkkinen (2016, 134 – 140) kuvaa väitöskirjassaan lapsensa menettäneiden vanhempien kiitollisuuden tunteita ja kokemusta siitä, miten raskas menetys muutti heitä itseään. Elämän merkityksellisyys sai aivan uudenlaisia sävyjä, ja samalla esimerkiksi elämää tai kuolemaa koskevat pelot väistyivät. Omaelämäkerralliseen muistiaineeseen (ks. esim. Radvansky 2011, 222) voi sisältyä myös surun kokemus kaikissa sävyissään luoden siihen oman valonsa. Tällainen yhteys jatkuvaan, elävään surun kokemukseen voi olla voimavara ja tyyneyden lähde, joka auttaa hyväksymään muitakin elämään väistämättä kuuluvia asioita.

Saksalainen nykyfilosofi Wilhelm Schmid (2014, 100) pohtii kuolemaa ja siihen väistämättä sisältyvää menetyksen kokemusta vanhan filosofisen harjoituksen avulla, joka on nimeltään kuoleman ajattelu. Siinä elämää tarkastellaan henkilön viimeisen elinpäivän perspektiivistä. Schmid pohti, mitä kaikkea haluaisi tuona päivänä tehdä: kävisi lempikahvilassaan, eläintarhassa ihmettelemässä lähimpiä lajitovereitamme apinoita, viettäisi aikaa perheensä kanssa. Viimeisten tuntien aikana hän haluaisi muistaa olla kiitollinen siitä, että on saanut elää hienon elämän. Kuolema ei näyttäydy filosofi Wilhelm Schmidille lopullisena katkoksenä, vaan toivon sävyisenä mysteerinä:

Ajattelen vain, että on näkymätön meri, joka huuhtoo ja kantaa minua, ja ulottuu äärettömän kauas elämästäni. Ja että voisi tapahtua, kuten niin usein elämässä: sillä hetkellä kun yksi ovi sulkeutuu, jossain avautuu toinen.

Surun merkityksellisyys voisi olla esimerkiksi siinä, että kiitollisuus ja toivo auttavat löytämään elämänmittaisesta, koskaan täysin katoamattomasta surusta jatkuvuutta. Tällöin suruun on kuitenkin tärkeää suostua: tarvitaan uskallusta ja voimia kohdata siihen sisältyvät tunteet ja kokemukset niitä väistämättä, niihin juuttumatta. Nöyrästi ajattelen, että taide voi olla osaltaan näiden kokemuksien esille tuoja ja välittäjä olematta kuitenkaan terapiaa, vaan arvokas ja itsenäinen ilmaisukanava inhimillisyydellemme. Wabi-perustalta koen surun sisältävän hienovaraista ja herkkää kauneutta. Äkillinen, tuore suru tuo mieleen tuskan, kivun ja

kärsimyksen; pitkäkestoiseksi muodostuva suru nostaa esille jatkuvan suhteen suremiseen liittyvään menetykseen, jossa voi olla myös kiitollisuutta yhdessä eletystä ajasta. Molemmista voi löytää surun omaa kauneutta taiteen avulla, vaikka surun tunteet väistämättä merkitsevät kokijalleen myös kivun kokemuksia. En halua missään määrin romantisoida surun kokemista, vaan pikemminkin tuoda esille sitä puolta, joka syntyy hyväksymisestä. Hyväksyvä läsnäolo surunkin kanssa tarkoittaa tämän kokemuksen vastaanottamista sen kokonaisuudessaan; tällöin on mahdollista nähdä kipu ja kauneus samalla kertaa.

2.3 Taidehistorialliset vaikutteet: Kawase Hasui ja Inari Krohn

Japanilaisesta taidekentästä olisi vuosisatojen varrelta ja nykytaiteesta poimittavissa lukuisia, kiinnostavia esimerkkejä teoksieni lähtökohtien kannalta. Tähän yhteyteen olen valinnut esimerkeiksi joitakin taiteilijoita ja heidän teoksiaan, jotka ovat eri tavoin vaikuttaneet taidenäkemyksiini.

Mainitsen tässä yhteydessä japanilaisen Kawase Hasuin, jonka puupiirroukset ovat vaikuttaneet värimaailmaani sekä piirtämisen tapaani. Toinen omassa työskentelyssäni vaikuttanut taiteilija on suomalainen graafikko Inari Krohn. Kuvaan lyhyesti heidän teoksistaan ja työskentelystään niitä puolia, jotka ovat olleet itselleni merkityksellisiä. Kumpaakaan näistä taiteilijoista en sinänsä suoraviivaisesti ja tarkkarajaisesti kytkisi wabi-estetiikkaan; taiteellisesta tuotannosta voi toki sitäkkin molemmilta löytää. Oman työskentelyni kannalta molempien teokset ovat antaneet itselleni taiteelliseen työskentelyyni ideoita ja rakennuspuita, joilta lähteä omaa taiteilijuuttani kehittämään.

Kawase Hasui (1883 – 1957) on yksi tunnetuimpia viime vuosisadan japanilaisia puupiirroksiin keskittyneitä kuvataiteilijoita. Hänen tyyliinsä kuuluu Shin-hanga-koulukuntaan. Yksi tässä koulukunnassa keskeinen aihe olivat maisemakuvat, joiden tekemiseen Kawase Hasui erikoistui. Shin-hanga-tyylissä keskeistä oli tunne ja jopa lyyrinen ilmaisu. Kawase Hasui saikin kritiikkiä tästä jopa liiallisena pidetystä tunteellisuudesta. Kaunis ”pinta” ei Shin-hangassa ole kuitenkaan itseisarvo, vaan sen alta on löydettävissä syvempiä esteettisiä näkökulmia. (Brown 2008, 9 – 11, 25.)

Shin-hanga-tyylissä maisemakuvien aiheiksi valittiin arkisia ja tavanomaisia maisemia sellaisella tavalla, että niitä ei voinut paikantaa minnekään erityisesti. Paikan sijasta tunnelma oli tärkeämpää. Runollinen ja herkkä tunnelma korosti kuvien hetkellisyyden painotusta. Rauhallisuus, turvallisuus ja ihmisen harmoninen yhteiselo luonnon kanssa, samoin kuin pyrkimys kauneuteen olivat tyypillisiä piirteitä Shin-hangassa. Kuvista välittyy pyrkimys yksinkertaiseen elämään. Kuvat luovat myös vaikutelman hiljaisesta ja rauhallisesta maailmasta. (Brown 2008, 11 – 17.) Kawase Hasuin teokset saavatkin pohtimaan zen-filosofian teemoja: kaiken muuttuvuutta, takertumattomuuden merkitystä ja yksinkertaisia iloja – wabi-estetiikan teemoja.

Värimaailma on yksi Kawase Hasuin teoksien kiinnostavimmista piirteistä oman työskentelyni kannalta. Hänen teoksistaan löytyy sekä runsasta, värikylläistä tuotantoa; toisaalta myös hyvin niukalla väriskaalalla tehtyjä töitä. Esimerkki erityisen pehmeästä seepian käytöstä näkyy teoksessa ”Rain in Maekawa, Soshu”, joka on valmistunut vuonna 1932. Seepian sävyjen lisäksi teoksessa on ainoastaan niukalti harmaata ja vaaleankeltaista. Kuva-aiheena on kylänäkymä sateisena iltana, niukkenevan valon hämyssä. Arkisesta aiheesta ja arkisista väreistä huolimatta teoksessa on erityinen runollinen tunnelma, joka koskettaa katsojaa.

Suomalainen kuvataiteilija Inari Krohn (1945 -) on erityisesti taidegrafiikkansa vuoksi ollut merkityksellinen omassa työskentelyssäni. Taidekriitikko J.O. Mallander (2017) toteaa Krohnin siirtyneen erityisesti 1980-luvulta lähtien pienimuotoiseen, ihmisen ja luonnon suhdetta rauhallisella tavalla jäsentävään suuntaan. Puut ja kasvit esiintyvät taiteilijan grafiikassa rikkaalla ja herkistyneellä tavalla. Mallander löytää teoksista myös japanilaistyyllisiä vaikutteita.

Kawase Hasuin teoksissa omaan työskentelyyni ovat vaikuttaneet sekä aihevalinnat että värien käyttö; samat seikat ovat olleet merkityksellisiä myös Inari Krohnin runsaassa tuotannossa ja siellä nimenomaan juuri grafiikan alueella. Esimerkiksi nostan tässä yhteydessä teoksen ”Sananjalat”, joka on vuonna 1991 valmistunut viivasyövytys. Teoksen aiheena on tiheäkasvuinen metsikkö, jonka etualalta nousee saniaiskasvustoa. Värimaailma koostuu ainoastaan seepiasta ja kuva-alan yläosaan kevyesti rajautuvasta siniharmaasta kentästä. Puiden oksat muodostavat runsaan, samalla runollisen ja herkän pinnan kuva-alaan. Taiteilija

tuntuu vanginneen ohikiitävyydestä lyhyen hetken ennen kasvien kuihtumista. Taustalla oleva metsä muodostaa sekä esteen että mysteerin. Mitä mahtaa olla sen takana?

Yhteistä Kawase Hasuin ja Inari Krohnin tuotannolle on taitava ja herkkä luontokuvaus. Värimaailmastakin löytyy yhdenmukaisuutta. Samoin esteettisiä lähtökohtia voisi pitää varsin samansuuntaisina. Oman työskentelyni kannalta tutustuminen näiden taitelijoiden tuotantoon on merkinnyt uskon vahvistumista omaan ajatteluuni sekä samalla avannut työskentelyyni uusia, rohkeampia suuntia. Pidän erityisen merkityksellisenä sitä, että molemmissa taiteilijoissa olen löytänyt hengenheimolaisuutta herkkyyden ja hiljaisen kauneuden tavoittelussa. Maailma oli meluisa paikka Kawase Hasuin aikana, yhtä lailla kuin tässä ajassa, jossa kiire ja tehokkuus tuntuvat vain kasvavan. Mielestäni meidänkin aikamme kaipaa taidetta ja tekijöitä, jotka haastavat pysähtymään, katsomaan läheltä ja hiljentymään

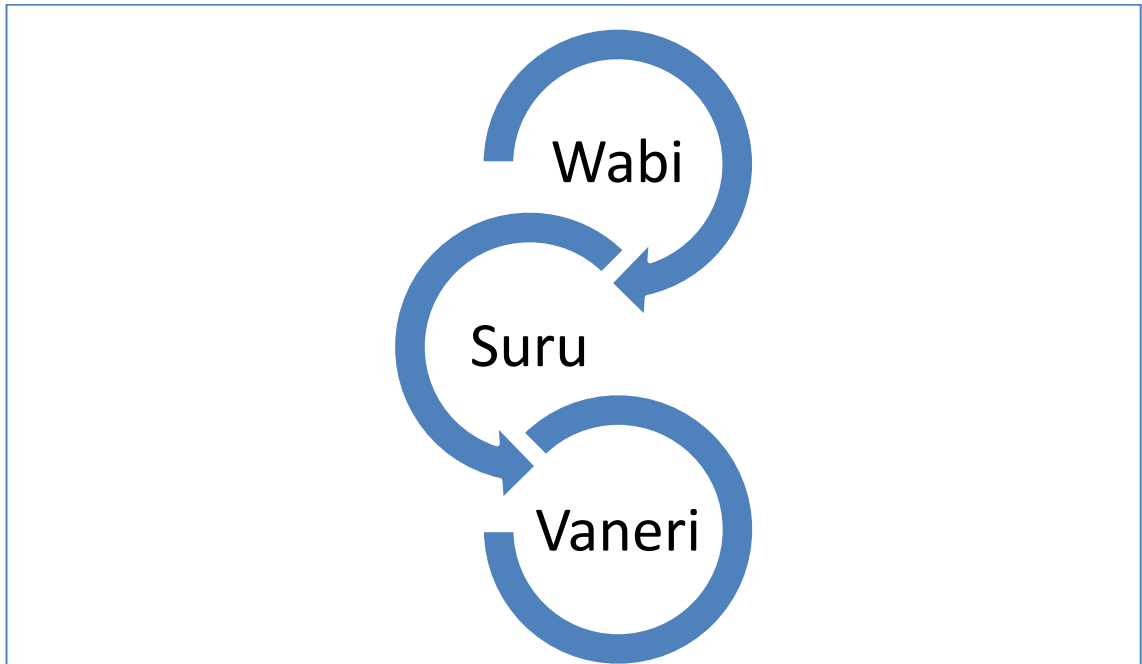
2.4 Teoksien tausta-ajattelun yhteenveto

Wabi-estetiikka muodostaa filosofisen perustan sekä aiheen valinnalle, että toteutustavalle tässä yhteydessä (ks. Kuvio 1.) Se merkitsee pyrkimystä hiljaiseen, hienovaraiseen, vaatimattomaan ja yksinkertaisen ilmaisutapaan. Työskentelytapana se kutsuu esiin mietiskelevää lähestymistapaa; tätä kuvaan teoksien käytännön toteutuksen yhteydessä tuonnempana tässä tekstissä. Wabi-estetiikka on työskentelyni perusta myös laajemmalla tavalla, koska se liittyy minulle henkilökohtaisesti tärkeään zen-filosofiaan. Eväsoja (2018, 174) kuvaa wabia seuraavasti:

Esteettisenä käsitteenä wabi ilmentää karua, riisuttua kauneutta, jossa ajan patina viimeistelee kehittyneen tyylin. Wabissa on harkittua hiomattomuutta ja luonnonmukaisuuden tuomaa karkeutta. Wabi kuvastaa myös mielentilaa, jossa ulkoinen vaatimattomuus kääntyy sydämen rikkaudeksi ja ihminen pystyy hyväksymään asiat sellaisina, kuin ne ovat.

Taiteen tekeminen on minulle osa elämäni, jota kokonaisuudessaan kehystää pyrkimys oppia päivä päivältä keskittymään aina kulloinkin käsillä olevaan asiaan ja tehtävään sekä päästämään irti sellaisesta, jolle en mitään voi. Elämä ja taide siihen oleellisesti kuuluvana osana ovat minulle tie mielen harjoittamiseen.

Surua voisi aiheena käsitellä lukuisin eri tavoin. Näkökulmani suruun on nimenomaan pitkäkestoisen, elämänmittaisen, päättymättömän surun kuvaaminen kokemuksena. Wabi-estetiikan perustalta olen päätenyt valitsemaan vanerin ja mahdollisimman niukan värimaailman yhdistettynä niukkaan piirroskuvaan. Kuva-alassa olen myös jättänyt runsaasti tilaa tyhjälle kuva-alalle; tietty harkittu keskeneräisyyden ja epätäydellisyiden tuntu on oleellinen osa japanilaista estetiikkaa (Eväsoja 2018, 169 - 170).

Kuva 1. Taidefilosofinen perusta

3 Teoksien toteutusprosessi

3.1 Mietiskelevä työtapa

Mietiskelevä työtapa tarkoittaa tässä yhteydessä hidasta, rauhallista, materiaalia ja aihetta kuulostelevaa työskentelyotetta. Olen käyttänyt paljon aikaa vanerien katselemiseen ja ikään kuin tälle kysymykselle avautumiseen: miten suru ilmenee juuri tämän vanerin pinnalla? Työprosessit ovat kuitenkin ennen muuta käynnistyneet luonnon pienten ja huomaamattomien yksityiskohtien tarkastelulla päivittäisten metsäkävelyiden aikana. Wendy Ann Greenhalgh (2017, 47) opastaakin

teoksessaan ”Mindfulness & the Art of Drawing” katsomaan keskittyneesti maailmaa ympärillämme: puiden kaarnaa, niiden hienostunutta pintarakennetta, asioiden ja esineiden päivittäisiä, hienovaraisia muutoksia. Olen pyrkinyt avautumaan hitaasti sekä aiheelleni, materiaalille että itse työtavalle sen eri vaiheissaan. Eväsoja (2018, 16) siteeraa japanilaista kulttuuria käsittelevässä teoksessaan vanhaa tarinaa kuvanveistäjästä,

jolle annettiin puupölkky ja ohje veistää siitä Buddhan patsas. Aikaa kului, jolloin ihmiset alkoivat tulla levottomiksi ja ihmetellä, miksi mitään ei syntynyt. Kuvanveistäjä rauhoitteli heitä sanoen, että hän odottaa, mitä puu haluaa pölkystä syntyvän; mitä siitä tulee luonnollisesti esiin.

Samalla tavoin olen halunnut kuulla materiaalia, joskaan minun ei ole tarvinnut rauhoitella ketään muuta kuin ajoittain levotonta mieltäni, joka haluaisi kiirehtiä tapahtumisen edelle.

Lukemisen ja piirtämisen välinen dialogi on toiminut myös samalla tavalla. Muiden ihmisten kertomukset omista surukokemuksistaan ovat muokkautuneet omassa mielessäni kuviksi esimerkiksi ikävystä, vihasta, toivosta ja helpotuksesta. Väistämättä on selvää, että elämä tapahtuu myös opinnäytetyön rinnalla ja tuottaa osaltaan materiaalia tähänkin työskentelyprosessiin. Potilaani psykoterapiatyössäni ovat kertoneet kokemuksiaan omista menetyksistään, ystäväni ja läheiseni ovat samoin joutuneet kohtaamaan yllättäviä menetyksiä ja itse olen muistanut omia kokemuksiani tätä teossarjaa tehdessäni. Kaikki tämä on toiminut jatkuvana muistutuksena ihmisiä yhdistävistä kokemuksista, joihin myös suru kuuluu. Mietiskelevän työtavan avulla olen halunnut muistaa, että nyt kuvaan ihmisille yhteisiä kokemuksia, en kuvita vain omiani. Kuvataiteilijana tunnen kiihtoisuutta siitä, että olen saanut olla jakamassa näitä kokemuksia kuulijana, kanssaihminenä, kokijana ja kokemusten kuvallisena ilmaisijana taiteessani.

Aika-ajoin olen myös asettunut työprosessin ääreen muodollisten, lyhyiden istumameditaatioiden kautta. Tällä tavalla olen halunnut antaa tilaa luovalle ajattelulle siirtämällä tarkkavaisuutta juuri tähän, käsillä olevaan hetkeen. Suru on aiheena vaatinut sen itsensä kunnioittamista ja surun ääreen suostumista.

3.2 Materiaalivalinnat

Olen valinnut teoksien materiaaliksi pohjustamattoman vanerin, jolle teokset on tehty sekatekniikalla vesivärein ja lyijykynällä. Vaneri liittyy sekä suruun aiheena että japanilaiseen estetiikkaan taidefilosofisena lähtökohtana. Kuten suru, niin myös vaneri elää ja muuttuu ajan saatossa. Se kellastuu, värit pehmenevät, osin haalistuenkin. Vanerin pinta elää myös muulla tavoin: se tulee aikanaan halkeilemaan ja siten nämä luonnolliset prosessit muokkaavat teoksia uusiin, vielä ennalta arvaamattomiin suuntiin.

Vesiväri on teoksien pohjaväriä. Olen käyttänyt vesiväriä ikään kuin sattumanvaraisena tahrana vanerin pinnalla pyrkimättä kovinkaan paljoa kontrolloimaan sen asettumista puun pinnalle. Väriin intensiteetin ja asemoitumisen näkee vasta värin asettamisen jälkeisenä päivänä, jolloin sattumalle jää reilusti tilaa. Olen antanut näille sattumille mahdollisuuden toimia lähtökohtina kuvalliselle ilmaisulle; kuva-aiheet ovat juuri tällä tavalla saaneet löytää paikkansa kuva-alassa.

Vaneri onkin yhtä vähän kontrolloitavissa kuin surun kulku elämän aikana; teoksillani ja materiaalivalinnoillani olen halunnut korostaa pysyvyyden sijasta muutosta ja elävää prosessia, myös luopumista ja hidasta katoamista, unohtamista-kin.

Teoksien viimeistelyssä olen käyttänyt mehiläisvahan ja tärpätin seosta suojaamaan vanerien pintaa. Tämä seos suojaa puun pintaa; jossain määrin se saattaa myös ehkäistä vanerin luonnollista halkeilua, vaikkakaan tämä kulumisprosessin estäminen ei tässä wabi-estetiikkaan perustuvassa työskentelyssäni ole ollut luonnollisestikaan etusijalla. Pikemminkin teoksien ikääntyminen on toivottua ja osa teoksien olemusta, sen yllätyksellisyyttä. Mehiläisvaha korostaa vanerin pehmeää väritystä ja koivuvanerin omaa olemusta. Siten mehiläisvaha luonnollisena materiaalina sopii sekä aiheeseen että taidefilosofiseen lähtökohtaani.

3.3 Teoksien kuvaus

Olen työstänyt tämän prosessin aikana yhteensä neljä samankokoista teosta pohjustamattomalle vanerille. Esittelen näistä teoksista kaksi, jotka ovat osa Imatran taidemuseon näyttelykokonaisuutta keväällä 2018. Kaksi muuta teosta

ovat esillä laajemmassa koivuvaneriille tehtävässä sarjassa lokakuussa Lappeenrannassa avautuvassa Pihatto-gallerian yksityisnäyttelyssäni. Näyttelyn teemana on elämä pitkäkestoisen surun kanssa: "Kauneutta varjoissa" 23.10. - 17.11.2018.

Molemmat koivuvaneriteokset ovat kooltaan 60 cm x 91 cm. Vanerin pinta on hiottu muutamaan kertaan hienolla hiekkapaperilla, samoin reunat on hiottu.

Kuva 2. Haava

"Haava"-teoksen (Kuva 2) kuva-alaa on ensimmäisessä vaiheessa käsitelty ohuella siniharmaalla värisekoituksella tahramaisesti eli värin on annettu levitä pohjalle vapaasti. Sen jälkeen olen hionut värin pintaa kevyesti, lopputuloksena tässä vaiheessa utuinen, jopa osin likainen vaikutelma. Tämän jälkeen olen pysähtynyt tutkimaan kuva-aiheen mahdollisuuksia vanerin pinnalla. Vaneria voisi periaatteessa lähestyä ikään kuin paperina tai kankaana, asettaen siihen sen kuva-aiheen, jonka itse päätän. Toinen tapa on seurata enemmän tai vähemmän niitä kuvioiteja ja rakenteita, joita vanerin pinnalla on. Näissä teoksissa olen yhdistänyt molempia työskentelytapoja. "Haava"-teoksen sommittelussa halusin

siirtää painopistettä kuva-alan yläreunaan sillä tavoin, että katsojalle ei kerrota koko tarinaa puusta ja sen muodosta; jää tilaa tulkinnalle kuvan näennäisestä helppoudesta huolimatta. Jäljelle jäänyt tyhjä tila alkoi tässä vaiheessa näyttäytyä minulle veden pintana. Kastelin vanerin pintaa suihkepullolla kevyesti ja annoin punaisen värisekoituksen lähteä valumaan ensin oksasta alaspäin. Lisäsin värin vanerin alaosaan, jolloin syntyi vaikutelma vedestä, johon veritahra leviää hitaasti. Kostutettu vaneri alkoi levittää hitaasti väriä puun syiden suuntaisesti, ja tämä lisäsi vesimäistä vaikutelmaa entisestään. Voimistin värin leviämistä kostuttamalla ja ohjaamalla sitä kevyesti suihkepullolla.

Seuraavana päivänä väri oli kuivunut ja asettunut paikoilleen. Lisäsin kevyesti puun varjoa vedessä ja muokkasin oksan muotoa kevyellä varjostuksella pyrkien säilyttämään sumuisen säätilan tunnelman.

”Syvyys”-teoksen (Kuva 3) työskentelytapa oli edellistä suoraviivaisempi. Olen kastellut puhtaan koivuvanerin ja asettanut sille siniharmaan värisekoituksen suihkepulloa käyttämällä. Vanerin kevyt, hidas ja huolellinen liikuttelu auttoi saamaan pintaan mielenkiintoisia valumajälkiä. Tätä vaneria en enää ole hionut uudestaan, vaan annoin värin pelkästään kuivua. Seuraavana päivänä ryhdyin taas tutkimaan, mitä vanerin pinnalle voisi asettua. Väritahran muoto sai minut ajattelemaan tummaa maisemaa ja surun syvyyttä. Oksat alkoivat asettua juuristoksi tai sydämeksi kuva-alan toiseen reunaan. Samalla tumma osa tahraa voi näyttäytyä katsojalle sateisena järvimaisemana, jossa on pieni saari tai niemen kärki. Tässä teoksessa on kuva-alassa melko runsaasti käsittelemätöntä vaneria korostamassa tiettyä autiuden ja yksinäisyyden tuntua.

Kuva 3. Syvyys

4 Pohdinta: tyyneyttä ja minimalismia surun varjoissa

Tavoitteeni oli kuvata teoksissani elämää pitkäkestoisen surun kanssa. Pyrin siihen, että suruun sisältyvät hienovaraiset ja rauhallisetkin kokemuksen sävyt pääsisivät esille. Tarkoitukseni oli perustaa aiheen käsittely japanilaiseen wabi-estetiikkaan, jossa niukka, harkittu ja karun kaunis esittämistapa ovat keskeisiä. Tar-

kastelen tässä pohdintaosuudessa työskentelyprosessia, taidefilosofisia lähtökohtia, oppimiskokemuksiani materiaalivalintojen suhteen sekä lopuksi itse teoksia suhteessa valittuihin lähtökohtiin.

Tätä lopputyöprosessia varten ryhdyin lukemaan kirjallisuutta japanilaisesta estetiikasta jo pari vuotta aiemmin, jotta ehtisin ajatella ja omaksua lukemaani. Myöhemmin lukulistalle tuli surua käsittelevä väitöskirja ja muita aihepiirin kannalta kiinnostavia teoksia. Lukemisen, piirtämisen ja maalaamisen sekä kirjoittamisen välinen prosessi osoittautua erittäin antoiseksi ja luovuutta ruokkivaksi työtavaksi. Toistuvat hiljaiset ja rauhalliset metsäkävelyt olivat nekin merkityksellinen osa työprosessia. Havaitsin, että akateemisista opinnoista jäänyt tapa syventyä asioihin auttaa minua eteenpäin nyt uudella tavalla. Tarvitsen edelleen älyllisesti ja emotionaalisesti haastavaa kirjallisuutta, joka tässä vaiheessa elämäni näyttää muuttuvan vähitellen, vapautuneella tavalla kuvallisen ilmaisun materiaaliksi. Hitaus ja harkinta eivät enää tunnu esteille, kuten joskus aiemmin, vaan rikkaille lähtökohdille omalle minimalistiselle ilmaisutavalleni. Wabi-estetiikka merkitseekin tällä hetkellä loputtoman kiinnostavaa perustaa omalle taiteelliselle työskentelylleni.

Kirjoittamisessa pidän merkittävänä oppimiskokemuksena teoksien perustelujen rakentamisen taitojen vahvistumista, ja tähän edellä kuvattu filosofiseen ja taidehistorialliseen taustaan perehtyminen liittyy. Ammattitaidon kasvamisen kannalta pidän tätä taitoa erittäin keskeisenä. Vaikka katsojakokemuksen suuntaaminen tai määrittely ei missään määrin ole tavoitteeni, pidän kuitenkin tärkeänä antaa teoksieni katsojille mahdollisuuksia käyttää halutessaan esimerkiksi teoksiini liittyvää tekstiä yhtenä perustana, jolta ryhtyä luomaan omaa tulkintaansa. Myös näyttelyjen ja apurahojen hakemisessa tarvitsen näitä kirjoittamisen taitoja. Kuvataiteilijan ammatti ei siis ole pelkästään kuvallista ”tuotantoa”, vaan siihen tarvitaan muitakin taitoja.

Materiaalin tuntemus sisältyy näihin muihin kuvataiteilijan taitoihin. Olen tutkinut koivuvaneria materiaalina tiiviimmin reilun vuoden ajan ennen tätä opinnäytetyöprosessia. Vaneri tuli jo aiemmin tutuksi grafiikan opinnoissa useampi vuosi sitten muutaman japanilaisen puupiirroskurssin myötä. Tämä tekniikka jäi itselleni hie-

man vieraaksi, mutta samalla syntyi kiinnostus ja innostus itse materiaaliin. Vähitellen oivalsin, että juuri vaneri avaa sekatekniikan kannalta monia kiinnostavia mahdollisuuksia.

Olen tutkinut näitä teoksia työstäessäni vanerin ja veden käyttäytymistä. Vanerin paksuudella ja veden määrällä on mahdollista aikaansaada hyvin erilaisia tuloksia sekä vanerin pinnan että värin käyttäytymisessä. Ohut vaneri ja runsas vesi saavat aikaan reilua vääntymistä vanerissa; paksu vaneri kestää paremmin veden kanssa työskentelyä. Myös erilaiset hionnat aikaansaavat erilaisia väripintoja. Pigmentin hionta tuottaa esimerkiksi sumuisia vaikutelmia, mutta samalla se rajoittaa seuraavien työvaiheiden suuntia. Hiottua pintaa ei enää saa kovinkaan helposti puhtaaksi. Nämä kokemukset ovat opettaneet suhtautumaan koivuvanerin yllätyksellisyyteen mahdollisuutena: käytän sitä, mitä on tarjolla.

Vanerin ja lyijykynän käyttäytyminen on sekin ollut mielenkiintoinen tutkimuskohde. Vaneri näyttää ikään kuin imevän itseensä lyijykynän piirrosjälkeä. Piirrosta joutuu siten tarkastelemaan useampaan kertaan ja tarvittaessa vahvistamaan värisävyjä viikkojen aikana ennen lopullista suojauskäsittelyä. Lisäksi vesivärin päälle piirtäminen muuttaa vesivärin pigmentin sävyä yllätyksellisellä tavalla riippuen pigmentistä.

Wabi-estetiikkaan perehtymisen myötä ryhdyin pohtimaan myös materiaalivalintojeni ympäristöeettistä kestävyyttä. Olen aiemmin käyttänyt sekä grafiikassa että maalaamisessa myrkyllisiä ja luontoa kuormittavia aineita niitä sen erityisemmin miettimättä. Japanilaisessa wabi-estetiikassa esineitä käytetään pitkään, niitä korjataan ja arvostetaan nimenomaan rikkoutuneina ja ”elämää nähneinä”. Halusin etsiä työtavan, joka sopii sekä aiheeseeni että valitsemaani taidefilosofiseen perustaan. Pyrkimys harmoniaan ympäröivän maailman kanssa sekä kokemusten kohtaaminen hyväksyvällä tavalla ovat keskeisiä zen-filosofiaan perustuvassa wabi-estetiikassa. Pohjustamaton koivuvaneri, vesivärit, lyijykynät ja mehiläisvahapinnoite ovat olleet tämän vuoksi perusteltu ratkaisu. Muovien ja muiden ongelmallisten materiaalien käytöltä tuskin voi täysin säästyä, mutta kuvataiteilijana voin olla osaltani tekemässä kestävämpiä valintoja luonnon kuorituksen kannalta.

Tässä esittelemäni teokset tavoittavat mielestäni varsin hyvin sen, mihin alussa pyrin. Surun kokemuksen pitkäaikaisuus ja hienovaraisuus ilmenevät molemmissa teoksissa sekä intensiivisellä että herkällä tavalla. Kriittisesti arvioiden olisin voinut niukentaa ilmaisua entisestään ja jättää kuva-aiheita vieläkin viitteellisemmiksi. Samoin tyhjän tilan voimaa olisin voinut hyödyntää enemmän molemmissa teoksissa. Värimaailman suhteen olen päässyt siihen, mihin pyrin. Useiden värisekoituskokeilujen myötä löysin molempiin teoksiin harmonisen sävyn, joka tulee todennäköisesti myös teoksien ikääntyessä sopimaan hyvin koivuvanerin värin muutoksiin.

Taiteilijaidentiteettini kehityksen kannalta tämä prosessi on ollut hyvin syvällinen ja merkittävä. Havaitsen yhdistäneeni monia vuosien ajan elämäni kuuluneita arvolähtökohtia taidefilosofiseen näkemykseeni ja sen ilmiäsuun teoksissani. Sitä tunnen tällä hetkellä olevani hyvin eheässä ja harmonisessa, uutta kasvua mahdollistavassa elämänvaiheessa. Olen vasta päässyt oppimisen alkuun.

5. Kuvat

Kuva 1. Taidefilosofinen perusta s. 14

Kuva 2. Haava s. 17

Kuva 3. Syvyys s. 19

Lähteet

Brown, K.H. 2008. Visions of Japan. Kawase Hasui's Masterpieces. Leiden: Hotei Publishing.

Eväsoja, M. 2011. Esteettinen elämän – arjen estetiikka ja tie kohti todellista mestaruutta japanilaisessa kulttuurissa. Teoksessa Eväsoja, M. (toim.) Itämainen estetiikka. Helsinki: Gaudeamus, 23 – 43.

Eväsoja, M. 2008. Bigaku. Japanilaisesta kauneudesta. Helsinki: Tammi.

Eväsoja, M. 2018. Shoshin – aloittelijan mieli. Helsinki: Gummerus.

Garcia, H. & Miralles, F. 2016. Ikigai. Pitkän ja onnellisen elämän salaisuus japanilaisittain. Helsinki: Gummerus.

Germer, C.K. 2010. Myötätunnon tie. Vapaaksi itsetuhoisista ajatuksista ja tunteista. Helsinki: Basam Books.

Greenhalgh, W.A. 2017. Mindfulness & the Art of Drawing. Brighton: Leaping Hare Press.

Isometsä, E. 2007. Masennushäiriöt. Teoksessa Lönnqvist, J., Heikkinen, M., Henriksson, M., Marttunen, M., & Partonen, T. (toim.) Psykiatria. Helsinki: Duodecim, 157 – 195.

Koren, L. 2008. Wabi-Sabi for Artists, Designers, Poets & Philosophers. Point Reyes: Imperfect Publishing.

Koren, L. 2015. Wabi-Sabi. Further Thoughts. Point Reyes: Imperfect Publishing.

Koshiro, H. 1995. The Wabi Aesthetic through the Ages. Teoksessa Hume, N.G. (ed) Japanese Aesthetics and Culture. A Reader. Albany: State University of New York Press, 245 – 278.

Mallader, J.O. 2017. Inarin puutarhassa. Teoksessa Lähellä ja kaukana. Near and Far. Riihimäki:Riihimäen taidemuseo.

Nummenmaa, L. 2010. Tunteiden psykologiaa. Helsinki: Tammi.

Pulkinen, M. 2016. Salattu, suoritettu ja sanaton suru. Läheisen menettäminen kokonaisvaltaisena kokemuksena. Helsinki: Unigrafia.

Radvansky, G. 2011. Human memory. Second edition. Boston: Allyn & Bacon.

Schmid, W. 2014. Tyyneys. Mitä saavutamme ikääntymisen myötä? Helsinki: Aula & Co.

Tanizaki, J. 1933/2012. Varjojen ylistys. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Taide.